

Tijdsmarkeringen in de Ruimte

Kunst in en rond het klooster Ter Apel

INHOUD

Voorwoord

1. Inleiding
2. Historie en achtergrond
3. Artistiek - *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* – Algemeen
4. De kunstopdrachten
 - 4.1. De Brink
 - 4.2. Historische grachtstructuur/poortgebouw
 - 4.3. Markering middeleeuwse Molen Aa, tijdslagen en observatiepunt
 - 4.4. De heilige Odilia in de Kanunnikenkerk
 - 4.5. Labyrintisch dwalen
 - 4.6. Hospitaliteit - gastvrijheid
 - 4.7. Een folly voor het Wandelbos
 - 4.8. Drie luisterwandelingen
 - 4.9. Vrije opdracht voor alumni Academie Minerva en het Frank Mohr Instituut Groningen
5. Samenwerkingspartners
6. Publiek
7. Organisatie
 - 7.1. Organisatie
 - 7.2. Eigendom kunstwerken en beheer
 - 7.3. Codes

Bijlage

1. Werkwijze en (artistieke) begeleiding bij kunstopdrachten

Voorwoord

Tijdens de discussies in ons bestuur over hoe wij invulling moesten geven aan de *Landschapsvisie omgeving museum klooster Ter Apel* uit 2019, kwamen we al snel tot de conclusie dat kunst in zijn verschillende verschijningsvormen een waardevolle en verbindende functie kan hebben bij de herinrichting van het landschap van de kloosterenclave. Kunst kan immers bij uitstek zichtbaar en beleefbaar maken wat door de jaren heen aan geschiedenis is verdwenen.

De werkgroep kunst die wij instelden heeft met dit projectplan de voorwaarden geschapen voor beeldend kunstenaars om kunst de toegevoegde waarde te geven die wij voor ons zien. Wij zijn de werkgroepleden dankbaar voor hun inspirerende inbreng. Een bijzonder woord van dank ook aan onze adviseur mevrouw Ankie Boomstra, die met kennis en geduld de gevoerde gesprekken in de werkgroep tot dit projectplan heeft verwerkt.

Ter Apel, mei 2022.

Namens het bestuur van de Stichting Herinrichting Kloosterenclave Ter Apel,
B.J.C.G. Olde Agterhuis M B.A.
Voorzitter.

1. Inleiding

Iedereen die Klooster Ter Apel bezoekt ervaart de magie van de plek. Rijdend door bosachtig gebied en lanen met monumentale bomen openbaart zich volledig onverwacht het uit rode baksteen opgetrokken middeleeuwse klooster. Stil en onverstoort torent het bouwwerk uit boven het omringende groen. Er tegenover, op de fundamenten van het voormalige bak- en brouwhuis, ligt het rustieke Hotel Boschhuis. Samen met een klein aantal verspreid liggende woonhuizen vormen zij de hedendaagse kloosterenclave; een groene oase die geborgenheid en gastvrijheid uitstraalt. Eromheen bevinden zich uitgestrekte bossen en landerijen die in verschillende periodes zijn ontstaan.

Het is heel bijzonder dat het klooster nog bestaat. Tijdens en na de Reformatie werden de meeste plattelandskloosters in Noordwest-Europa gesloopt. Klooster Ter Apel bleef dat lot bespaard en is het enig overgebleven middeleeuwse plattelandsklooster van de 60 die Noord-Nederland rijk was en waarvan er 34 in de provincie Groningen stonden.

Samen met zijn omgeving vormt het klooster een bijzonder ensemble dat echter meer aandacht verdient dan het de laatste tijd heeft gekregen. Zo dreigen de unieke eigenschappen van het gebied door het extensieve beheer steeds minder zichtbaar en beleefbaar te worden en blijven mogelijkheden tot verdere ontwikkeling van de kloosterenclave onbenut.

In 2019 verscheen de *Landschapsvisie omgeving Klooster Ter Apel* en eind 2019 werd de Stichting Herinrichting Kloosterenclave Ter Apel opgericht om de herinrichting van de omgeving van het klooster te realiseren, het gebied te revitaliseren en een betere samenhang tussen klooster en omgeving te bewerkstelligen, waarbij cultuurhistorie de basis is.

In 2021 bracht de Stichting een Masterplan uit met een vijftal concrete projecten voor de kloosterenclave:

- De herinrichting van de centrale groene ruimte tussen klooster en Boschhuis waardoor hun onderlinge verbinding wordt hersteld. De huidige verkeersfunctie wordt een verblijfsfunctie met kwaliteit.
- Herstel van het 19de eeuwse Wandelbos in oude glorie om een duidelijk onderscheid te maken tussen dit bos enerzijds en de omliggende ecologisch beheerde bossen anderzijds. Oorspronkelijke karakteristieken van de Engelse landschapsstijl zoals zichtlijnen, stinzenbeplanting, gazons en een heldere padenstructuur worden gereconstrueerd. De vijver wordt weer het stralend middelpunt en verbonden met de Ruiten Aa en het zicht vanuit het Wandelbos op het klooster wordt hersteld.
- Het brengen van nieuw water in de enclave en het Wandelbos vanuit het Ter Apelkanaal. Hiermee wordt onder meer een deel van de oude grachtenloop hersteld en de waterkwaliteit en de ecologie in het Wandelbos en vijver verbeterd.
- Educatieve programmering voor kinderen en volwassenen als belangrijke pijler om de kloosterenclave onder de aandacht te brengen en nieuwe bezoekers aan te trekken.
- Ten slotte het project *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*. Om de ervaring van het klooster en zijn omgeving te verbreden en te verdiepen worden negen nieuwe

kunstwerken gerealiseerd die kunst, natuur en cultuurhistorie verbinden. Met het project worden naast inwoners van Westerwolde nieuwe bezoekers uit Nederland en met name Duitsland (Emsland en Ost-Friesland) getrokken. In dit projectplan wordt nader ingegaan op de achtergrond, de inhoud, de promotie, de publieksbegeleiding (educatie) en de organisatie van *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*.

2. Historie en achtergrond

Het klooster en zijn omgeving kennen een eeuwenlange historie. In hoofdlijnen zijn er drie perioden te onderscheiden, die nog steeds in het aanzien van het omringende landschap zijn te herkennen.

Van 1465 tot begin 17de eeuw

In 1465 stichtte de Orde van het heilige Kruis het klooster met de naam *Domus Novae Lucis* (Huis van het Nieuwe Licht). De ligging was bijzonder: op een zandrug ten oosten van de beek de Ruiten Aa in een afgelegen en dunbevolkt gebied. De enclave was aan drie zijden ingesloten door ondoordringbare moerassen, de zogenaamde woeste gronden. Het klooster was een veilige en geordende christelijke gemeenschap, een oase van geestelijk leven te midden van een als heidens beschouwde wildernis vol gevaren waar de dood (en de hel) dichtbij waren.

De kloosterlingen waren bezig met gebedsdiensten, ontgonnen het land en verbeterden de waterhuishouding. Ze bedreven landbouw, verzorgden zieken en boden onderdak.

De kloosterenclave was zelfvoorzienend. De Kruisheren groeven een nieuwe beekloop, de Molen Aa, om een eigen watermolen te bouwen. Ook een poortgebouw, bakhuis, gastenverblijf, stal, wasserij, smederij, perkamentmakerij, schoenmakerij plus kruidentuinen, een visvijver en akkers maakten deel uit van de enclave. Door schenkingen kreeg het klooster steeds meer grond in bezit tot ver in het noorden van Groningen.

De Kruisheren vormden een kleine en verrassend modern aandoende orde, gesticht in de 13de eeuw. Hun spiritualiteit werd gekenmerkt door protest tegen onechtheid, misbruik, onderdrukking en verwatering van de boodschap van Jezus. Daarentegen pleitten zij voor authenticiteit, tolerantie, betrokkenheid bij mensen en democratie. Zij kozen per klooster bijvoorbeeld hun eigen oversten. (www.kruisheren.eu)

Rond 1593 kwam er door de Reformatie een einde aan het kloosterbestaan. Het gebouw werd een gastenhuis. De laatste prior – Johannes Emmen - mocht er blijven wonen en werd beheerder van het gastenhuis en het landgoed en enkele jaren later werd hij zelfs de eerste hervormde predikant van Ter Apel. De oorspronkelijke gebouwen zijn - op het klooster na - allemaal verdwenen.

Van 1619 - 1970

Na de Reformatie en na de dood van Johannes Emmen, kwam in 1619 het gebouw en veel van de uitgebreide kloostergronden in handen van de stad Groningen, die rondom de enclave productiebossen aanlegde en later, in de 19de eeuw, ook het Wandelbos in Engelse landschapsstijl. Het Wandelbos was bedoeld als verpozing voor de regenten die de stad naar Ter Apel stuurde om de bezittingen te inspecteren. Zij verbleven in het Commandeurshuis, dat in 1674 op de fundamenten van het oude bak- en braadhuis was gebouwd. Hier woonde de commandeur van de stad Groningen die belast was met het dagelijkse toezicht en de veiligheid van het gebied. Vanaf 1890 werd het Commandeurshuis Hotel Boschhuis.

Het kloostergebouw vormde lange tijd het centrum van de nederzetting Ter Apel en functioneerde onder meer als Hervormde Kerk, pastorie, woning en school. In de loop van de jaren verdwenen de westvleugel en de bovenverdieping. In de jaren dertig van de 20ste eeuw werd het gebouw gerestaureerd en kreeg gedeeltelijk de oorspronkelijke verschijning terug. Het werd mogelijk om het gebouw te bezichtigen.

Vanaf 1970 tot vandaag

De Gemeente Groningen droeg het klooster en de omliggende bezittingen over aan de Nederlandse Staat. Staatsbosbeheer kreeg opdracht om het gebouw en de uitgestrekte bossen en landerijen te beheren. Het klooster werd in langdurige erfpacht gegeven aan de Stichting Museum Klooster Ter Apel en kreeg een museale functie. In 2002 werd een nieuwe westvleugel gebouwd onder leiding van de Deense architect Johannes Exner. Staatsbosbeheer plantte nieuwe stukken bos aan en de Bosbeek werd gegraven. Het beheer van het Wandelbos en het omringende landgoed werd ecologisch en extensief.

Klooster Ter Apel is een van de weinig overgebleven middeleeuwse plattelandskloosters in Noordwest Europa. Sinds 1990 behoort het klooster tot de Top 100 van rijksmonumenten van Nederland. Deze kwaliteitsgarantie bevestigt de unieke status.

Samen met zijn omgeving vormt het klooster een bijzonder ensemble dat echter meer aandacht verdient dan het de laatste tijd heeft gekregen. Zo dreigen de unieke eigenschappen van het gebied door het extensieve beheer steeds minder zichtbaar en beleefbaar te worden en blijven mogelijkheden tot verdere ontwikkeling van de kloosterenclave onbenut.

Om het klooster en zijn omgeving beter uit te rusten voor de toekomst verscheen in 2019 de *Landschapsvisie omgeving Klooster Ter Apel* van LAOS landschapsarchitecten. De visie was het resultaat van een intensieve samenwerking tussen Staatsbosbeheer, Rijksdienst voor cultureel erfgoed, Stowa, Hunze en Aa's, Provincie Groningen, Gemeente Westerwolde, de Stichting Museum Klooster Ter Apel en de bewoners van de kloosterenclave en Ter Apel.

Deze Landschapsvisie onderstreept dat de ontwikkelingsmogelijkheden van het klooster en zijn omgeving beter kunnen worden benut. Belangrijke aanbevelingen zijn om in de gehele kloosteromgeving de historische gelaagdheid opnieuw leesbaar en beleefbaar te maken en de natuur en ecologie te verbeteren. Daarnaast is een betere samenwerking van de diverse partijen in het gebied een voorwaarde om nieuwe ontwikkelingen te realiseren. De reconstructie van het landschap en een vernieuwd en samenhangend programma dienen klooster en omgeving toekomstbestendig te maken, de aandacht van het publiek blijvend te genereren en nieuwe publieksgroepen aan te boren.

In 2021 is er een Voorlopig Ontwerp voor de kloosterenclave door LAOS gemaakt en er verscheen een Masterplan met daarin een vijftal concrete projecten dat gerealiseerd gaat worden. *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* is een van deze vijf projecten.

3. Artistiek - Tijdsmarkeringen in de Ruimte - algemeen

Visie

De ambitie is om met negen nieuw te realiseren kunstwerken een meerwaarde te geven aan de aanwezige cultuurhistorische en natuurwaarden in de kloosterenclave, het Wandelbos en de nieuwe natuur. De kunstwerken brengen een inhoudelijk verdiepende laag aan die nu niet zichtbaar of slechts latent aanwezig is en die het klooster en zijn omgeving een kwaliteitsimpuls zal geven. Daarnaast versterken ze bestaande waarden van de kloosterenclave zoals rust, bezinning, authenticiteit, geborgenheid en gastvrijheid.

Het klooster is in *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* het leidmotief; een unieke en onuitputtelijke bron. Alle te realiseren kunstwerken verbinden zich met het klooster, ook die zich verder weg in de omgeving bevinden. Zij versterken de kennis, beleving en betekenis van het klooster en zijn omgeving. Ze vertellen oude en nieuwe verhalen, leggen verbanden tussen heden en verleden, genereren ideeën voor de toekomst, stellen vragen over religie, roepen spirituele ervaringen op, versterken de ervaring van de kloosteromgeving of intensiveren een bepaalde natuurbeleving.

De kunstwerken worden van hoge artistieke kwaliteit en worden gemaakt door gerenommeerde Nederlandse kunstenaars en een enkele buitenlandse kunstenaar. De beoogde hoge kwaliteit kan er toe leiden - afhankelijk van de financiën - dat het streefgetal van negen kunstwerken niet wordt gehaald.

Om ook aanstormend talent de gelegenheid te bieden mee te doen aan dit unieke project wordt een Masterclass georganiseerd voor zes alumni van Academie Minerva (Bachelor) en het Frank Mohr Instituut (Master). De eindresultaten (ontwerpen) worden getoond in een expositie in Museum Klooster Ter Apel en het winnende ontwerp wordt onder voorbehoud van financiering uitgevoerd.

Tijdsmarkeringen in de Ruimte is bedoeld voor een breed publiek: voor de lokale bevolking uit Ter Apel en Westerwolde, voor de kunstliefhebber alsook voor de natuurliefhebber die niet speciaal voor kunst naar Ter Apel komt. Het project wil een unieke ervaring bieden aan (nieuwe) bezoekers uit de omgeving, uit Nederland en het buitenland zoals Emsland en Ost-Friesland. Het Klooster trekt gemiddeld 30.000 bezoekers uit binnen- en buitenland per jaar en heeft de ambitie dit de komende jaren uit te breiden tot 40.000. Met de negen nieuwe kunstwerken in de omgeving en daaraan gerelateerde exposities in het museum en nieuw ontwikkelde publieks- en educatieve projecten is het streven dit aantal te verhogen naar 50.000 bezoekers.

Toelichting

Tijdsmarkeringen in de Ruimte brengt een oude relatie weer tot leven. Kloosters en kunst hebben immers al eeuwenlang een innige verbintenis. Kloosters waren de producenten en bewaarders van religieuze kunst, die in de middeleeuwen de enige vorm van kunst was. Met schilderkunst, beeldhouwkunst, handschriften, boekverluchtingen en kunstnijverheid droegen zij bij aan de uitleg en verspreiding van het christendom.

Hoewel kunst in onze westerse wereld niet meer zozeer het vehikel is voor religieuze overtuigingen, geldt de betekenis die kunst eeuwen geleden voor de beschouwer had in feite nog steeds. Kunst heeft een intrinsieke waarde en raakt aan de diepere lagen en

emoties van ons bestaan zoals zingeving, inspiratie, ontroering, angst, schoonheid, woede en hoop.

Kunstenaars roepen met hun werk emoties op en geven betekenis. Zij stellen kritische vragen en wijzen nieuwe denkrichtingen.

Daarnaast heeft kunst ook meer instrumentele waarden en ligt de meerwaarde van de toevoeging van kunst in de kloosteromgeving in:

- het opwekken van nieuwsgierigheid naar het verleden en het kloosterleven
- het verdiepen van de beleving van bijzondere (historische) plekken
- het verhogen van de kwaliteit van de verschillende landschappen
- het geven van een eigen karakter en sfeer aan plekken
- het stimuleren van een verrassend gebruik van de ruimte
- het in contact brengen van mensen
- het uitdragen van trots op het klooster en omgeving.

Om deze intrinsieke en instrumentele waarden tot volle wasdom te laten komen worden er specifieke opgaven aan kunstenaars verleend, opgaven die onvervreemdbaar verbonden zijn met deze plek; het klooster en zijn omgeving.

Het doel van de opgaven is om de historische, ruimtelijke en poëtische aspecten die latent aanwezig zijn in klooster en omgeving te versterken en te verbinden en daarmee meer leesbaar en beleefbaar te maken. De vraag kan bijvoorbeeld gedictieerd worden door de historie van het gebied of vanuit een bijzondere locatie maar evengoed kan de opgave de relatie tussen historische en actuele maatschappelijke kwesties leggen en bevragen. Het is overigens niet de bedoeling om bij een opdracht met een historische invalshoek een reconstructie te maken van een verloren gegaan artefact zoals bijvoorbeeld de molen of het poortgebouw. Wel kunnen kunstenaars er in hun werk aan refereren. Verspreid over bijzondere locaties en gekoppeld aan verschillende thema's ontstaan er spannende dwarsverbanden tussen de kunstwerken.

Daarbij bestaat de bijzondere mogelijkheid om in een aantal gevallen land-art te realiseren. Door de landschapsreconstructie samen op te laten gaan met de realisatie van kunstwerken kan integraal en interdisciplinair gewerkt worden. De projecten worden in samenhang benaderd, dat wil zeggen dat er bijvoorbeeld een kunstopdracht wordt gekoppeld aan de reconstructie van het Wandelbos en een andere aan het verbeteren van het watersysteem in de enclave.

Door kunstenaars en LAOS landschapsarchitecten samen te laten ontwerpen ontstaat er een verdieping en verbijzondering van elkaars werk en van de locatie die zij onder handen hebben. De mate van samenwerking kan meer of minder intensief zijn en kunst en landschap kunnen meer of minder in elkaar opgaan, afhankelijk van de opgave en de plek. Maar steeds zal deze samenwerking een werkelijke verbinding tot stand brengen tussen kunst en landschap en zal de kunst de ervaring van het landschap intensiveren en het landschap de ervaring van de kunst.

Bovendien kan door 'werk met werk te maken' de uitvoering van het kunstwerk te midden van de andere werkzaamheden beter gestroomlijnd worden en kunnen kosten worden bespaard.

De nieuw te realiseren kunstwerken zullen de band tussen klooster en omringend gebied versterken. Het klooster functioneert als museum en heeft als missie het verhaal te vertellen van de 34 middeleeuwse kloosters die Groningen ooit rijk was, en waarvan Ter Apel als enige klooster overbleef. Daarnaast behandelt het museum het kloosterleven in het algemeen en het Kruisherenklooster Ter Apel en de invloed ervan op de ontwikkeling van het omringende Westerwolde in het bijzonder. De vaste collectie religieuze voorwerpen besteedt aandacht aan de kloostergeschiedenis en daarnaast zijn er exposities met religieuze, historische en bezinningsthema's.

Ook hedendaagse kunst komt binnen deze thema's aan bod. De in 2000 nieuw gebouwde westvleugel van de Deense architect Johannes Exner biedt ruimte aan deze exposities.

In het kader van *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* zal ook in het klooster een (semi)permanent kunstwerk gerealiseerd worden, passend bij de locatie, de inhoudelijke thema's en afgestemd op de eisen die het monument stelt.

Het project zal een belangrijke impuls geven aan het tentoonstellingsprogramma en de begeleidende publieks- en educatieve programma's van het museum. Het museum is daarom nauw betrokken bij de totstandkoming van de kunstwerken.

4. De kunst opdrachten

Hierna worden negen kunst opdrachten beschreven die elk voor een andere locatie zijn geformuleerd en situatie-specifiek zijn. Ze verrijken de al aanwezige fraaie natuur- en landschapskwaliteiten. De natuur is niet zozeer een decor voor de kunst maar een wezenlijke samenspeler.

In de eerste plaats wordt gedacht aan land-art en sculptuur maar de opgave en de kunstenaar bepalen in welke discipline het kunstwerk wordt uitgevoerd. Er is in de opgave, de keuze van de locatie en het proces veel speelruimte ingebouwd voor de kunstenaars, opdat deze volop hun verbeeldingskracht kunnen inzetten.

Het creatieve proces begint met het maken van een schets door meestal meerdere kunstenaars. Een selectiecommissie samengesteld uit belanghebbende partijen en kunstprofessionals maakt uit deze schetsen een keuze en begeleidt het traject tot en met de uitvoering en plaatsing. Voor meer informatie over de werkwijze en begeleiding zie Bijlage 1. Voor alle kunsttoepassingen geldt dat zij vandalismebestendig, onderhoudsarm en duurzaam dienen te zijn. Er zal tijdens het ontwerpproces veel aandacht voor behoud en beheer zijn. De levensduur van de kunstwerken is vastgesteld op tien jaar met de mogelijkheid dit steeds te verlengen met tien jaar.

De volgorde van uitvoering van de kunst opdrachten wordt bepaald door de planning van de andere werkzaamheden in de kloosterenclave. Een aantal kunst opdrachten kan los daar van ontwikkeld worden.

De uitvoering van de Landschapsvisie zal gefaseerd ter hand worden genomen. In juni 2021 presenteerde LAOS het Voorlopig Ontwerp voor de kloosterenclave. Het Definitief Ontwerp en de start van de uitvoering staan gepland op voorjaar 2023.

4.1. De Brink

De herinrichting en revitalisatie van de kloosterenclave starten bij de nieuw te realiseren Brink, die de schakel wordt tussen het parkeerterrein, het klooster, het Boschhuis, de omliggende bossen en natuur. De Brink krijgt daarmee een verbindend en structurerend karakter.

Volgens Wikipedia is een brink een open ruimte in een nederzetting op de zandgronden van Nederland en daarbuiten. Oorspronkelijk was de brink bedoeld als boerengebruiksruimte voor het verzamelen van vee; tegenwoordig is de ruimte vaak omgevormd tot dorpsplein bestaand uit gras en bomen. In de kloosterenclave was vrijwel zeker een brink, de kloosterlingen en boeren uit de buurt hielden schapen en konden hier het vee verzamelen als het terugkwam van de omliggende heidevelden.

Ook later in de twintigste eeuw fungeerde het gebied tussen het klooster, het Boschhuis en het verdwenen hotel De Poort als een ruimte om samen te komen. Zowel politiek-maatschappelijke bijeenkomsten als recreatieve en culturele activiteiten vonden hier met regelmaat plaats. Het was een levendige plek met een muziekkoepeel en een grote speeltuin achter Hotel de Poort, beiden geliefd tot in de wijde omgeving.

Als start van *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* wordt de Brink het visitekaartje voor de nieuwe ontwikkelingen van de kloosterenclave. Dit vereist een ferm gebaar dat bezoekers direct bij aankomst overtuigt en verleidt. Gekozen wordt om de gehele ruimte als kunstwerk op te vatten waarbij de bezoeker zich bevindt in het kunstwerk. Groen en bomen, kunst en ruimte worden een ondeelbaar geheel, een totaal-ervaring.

De plek wordt het trefpunt in de publieke ruimte en eerste kennismaking met de kloosterenclave. Het is daarom van belang dat op de Brink de waarden van het gebied sterk naar voren komen:

- Het gevoel van een 'groene oase'
- Het authentieke karakter
- Geborgenheid in combinatie met gastvrijheid
- Verbinding tussen cultuur, natuur en historie
- De uitnodiging tot verdieping en bezinning
- De kwaliteit van het gehele ensemble: Klooster, Boschhuis, Enclave

De identiteit van de kloosterenclave vormt de basis voor de verbeelding en betekenisverlening van de Brink.

De Brink wordt 1650 vierkante meter groot en krijgt een driehoekige vorm. Met de realisatie ervan wordt de verbinding tussen klooster en Boschhuis hersteld. Doordat de huidige verkeersfunctie verandert kan de ruimte een verblijfsfunctie krijgen met nadruk op wandelaars. Auto's rijden aan de zuidkant er om heen naar de parkeerplaats zodat de voetgangers niet gehinderd worden. Dit is essentieel omdat rust en bezinning belangrijke redenen zijn om het gebied te bezoeken.

Opdracht

Met de hierboven geformuleerde ambitie en waarden als uitgangspunt wordt aan een kunstenaar en LAOS landschapsarchitecten gevraagd om op basis van gelijkwaardigheid een integraal ontwerp te maken voor de Brink waarmee de ruimte als geheel het kunstwerk wordt.

Door zijn ligging tussen de twee markante monumenten Klooster en Boschhuis mag de Brink een statement zijn en een eigen autonome kwaliteit bezitten, die tevens getuigt van grote omgevingssensitiviteit.

Een ander belangrijk gegeven voor de opdracht is de Boschlaan, die de boomrijke entree tot de enclave is en tevens de zichtas op het Boschhuis. Het middelpunt van de nieuwe driehoekige ruimte ligt op deze zichtas, wat de kans biedt om vanuit dit punt te gaan ontwerpen. De Brink wordt dan een belangrijke blikvanger op de zichtas met het Boschhuis als monumentaal decor achter zich.

De Brink biedt een gastvrije plek aan passanten en bezoekers die uitnodigt tot langer verblijven. Het moet het aantrekkelijke voorportaal worden van het gehele gebied, dat de bezoeker in zich opneemt, verwelkomt, op zijn gemak stelt en nieuwsgierig maakt naar de kloosterenclave. Ontmoeten, ontspannen, verpozen, kijken en informeel amusement zijn uitgangspunten voor het ontwerp.

Een bescheiden podium c.q. plek voor kleinschalige muziek- en theateroptredens en lezingen met zitgelegenheid op meerdere plekken zijn onderdeel van de opgave. Daarbij moet rekening gehouden worden met dat de Brink ook als doorgangsroute voor voetgangers functioneert.

4.2. Historische grachtstructuur gekoppeld aan verdwenen poortgebouw

Water is in de historie van de kloosterenclave een belangrijk element geweest; het was essentieel voor het functioneren van de kloostergemeenschap. Tijdens de stichting van het klooster in de vijftiende eeuw werden grachten aangelegd, waterlopen gegraven en bestaande diepten uitgegraven. Maar in de loop van de tijd is het water bijna volledig uit het beeld verdwenen. Ook van de grachten is niet veel meer te zien dan enkele glooiende lijnen in het landschap. De ingrepen in de waterhuishouding hebben bovendien de waterbeheersing van de vijver in het Wandelbos vrijwel onmogelijk gemaakt, waardoor deze sterk vervuild is geraakt. Om de waterkwaliteit te verbeteren wordt er een verbinding gemaakt met het Ter Apelkanaal.

Rond de kloosterenclave lag in de middeleeuwen een gracht van vijf tot zes meter breed met in het verlengde aan de zuidkant een poortgebouw dat toegang bood via de Poortweg. Dit geheel functioneerde als markering, begrenzing en verdediging van het klooster, dat als een oase van veiligheid en geestelijk leven te midden van een wrede, woeste en onvoorspelbare wereld lag. Juist dankzij deze beschermende begrenzing kon het klooster zijn gastvrijheid uitoefenen. Ter Apel lag aan de handels- en pelgrimsroute tussen Groningen en Münster en pelgrims en andere reizigers klopten aan voor onderdak dat zij vonden in het gastenverblijf van het klooster.

Opdracht

Tegenwoordig is er van de historische begrenzing weinig meer te zien en ligt er tussen de Boschlaan en de Poortweg een bosje. Aan een kunstenaar wordt gevraagd om - in nauwe samenwerking met LAOS landschapsarchitecten - op een fijnzinnige manier met grond, water en/of beplanting de historische lijn van de omgracht en het poortgebouw ervaarbaar te maken en zodoende beide entrees van de enclave te markeren en de esthetiek van de plek te ondersteunen. Het is uitdrukkelijk niet de bedoeling een reconstructie te maken van gracht of poort.

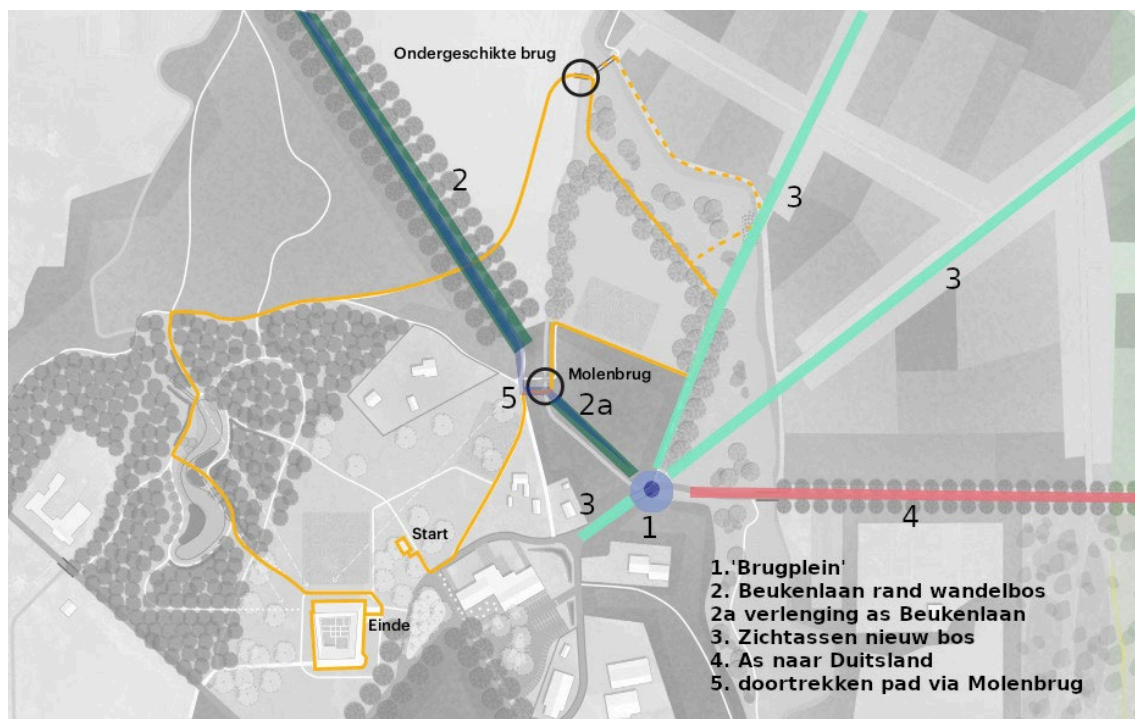
De werkzaamheden die gepaard gaan met het vernieuwen van de waterhuishouding bieden kans om integraal te werken en op deze plek een land art project te realiseren.

Enkele jaren geleden stuitte een van de bewoners van de enclave bij werkzaamheden in zijn tuin op brokstukken Bentheimer zandsteen, die al gauw restanten van het poortgebouw bleken te zijn. Het betreft een dertigtal kloeke, ruw bewerkte stenen in maat variërend. De stenen staan ter beschikking aan de kunstenaar, die ze kan verwerken in zijn ontwerp.

Voorwaarde is dat dit volgens de geldende regelgeving voor archeologische objecten en voor arbeidsomstandigheden mag.

4.3. Markering middeleeuwse Molen Aa, tijdslagen en observatiepunt

De oostelijke toegang/uitgang (1) van de kloosterenclave is een bijzondere plek, hoewel dat op dit moment niet goed te merken is. Het is een scharnierpunt waar tijdslagen elkaar ontmoeten: de middeleeuwse Molen Aa, het negentiende-eeuwse Wandelbos en de door Staatsbosbeheer aangelegde 'nieuwe natuur' uit de jaren 90 van de vorige eeuw. En ten slotte de 21ste eeuw: het is ook een plek waar de huidige bezoeker de enclave verlaat of binnenkomt.

Deze locatie bevat een aantal latente kwaliteiten die zichtbaar gemaakt kunnen worden. Vroeger lag hier de Essenbrug, maar de Molen Aa stroomt nu via een duiker onder de weg door. De beek wordt nog enigszins gemarkeerd door twee asymmetrische ‘brugleuningen’ maar is nauwelijks ervaarbaar.

Er zijn drie zichtassen waarvan twee in de nieuwe natuur (2), die bijna geheel overwoekerd zijn. De derde as is de Poortweg (3) die uit de enclave wegvoert naar de landbouwgebieden en windmolens in Duitsland.

De Molen Aa is een rechtstreeks overblijfsel van de Kruisheren, die de beek hebben uitgegraven. Zelfvoorziening was destijds belangrijk, vandaar de strategische ligging van het klooster op een zandrug aan de Ruiten Aa die voor watertoevoer zorgde. Een molen was een voorwaarde om te kunnen overleven; het verbouwde graan werd ermee gemalen. Voor de aandrijving van de watermolen groeven de kanunniken een aftakking van de Runde, zoals de bovenloop van de Ruiten Aa heet. Deze nieuwe Molen Aa stroomde naar de watermolen en kwam vervolgens uit in de Ruiten Aa.

Van de molen resteren enkele fundamentstenen. LAOS landschapsarchitecten heeft in de Landschapsvisie nabij de plek van de molen een eerste schets gemaakt voor een Molenbrug die in materiaal en vormgeving op een fraaie manier refereert aan de oude watermolen. In combinatie met een kleine waterval bij de brug wordt de Molen Aa door deze ingrepen weer beleefbaar.

Opdracht

De opgave voor de kunstenaar is om in samenwerking met LAOS landschapsarchitecten deze plek bij de oostelijke uitgang een verbindende plek te laten zijn met een echte verblijfskwaliteit voor wandelaars. De latent aanwezige karakteristieken worden zichtbaar en geïntensiveerd door de ingrepen. De plek wordt:

- Een observatorium via zichtlijnen op het scharnierpunt van vier tijdvakken, middeleeuwen, 19de eeuw en 20ste eeuw en de 21ste eeuw.
- Een markering van de oostelijke entree en uitgang van de enclave,
- Een verbinding met de nieuwe Molenbrug die refereert aan de vroegere watermolen,
- Een startpunt over een nieuw aan te leggen wandelpad langs de Molen Aa naar de Molenbrug, waar de beek kan worden overgestoken en de historische functie ervan duidelijk wordt.

4.4. De heilige Odilia in de Kanunnikenkerk

De laatgotische kloosterkerk beslaat de zuidvleugel van het kloostergebouw. Een rijkversierd gotisch doksaal van kalkzandsteen scheidt het koorgedeelte van het schip. In het koorgedeelte (de Kanunnikenkerk) verrichtten de Kruisheren hun religieuze handelingen en in het schip namen de gewone gelovigen plaats. Tegenwoordig vinden in het schip de diensten van de Nederlands-hervormde Kerk plaats en is de Kanunnikenkerk onderdeel van het museum.

In het sfeervolle koorgedeelte met wanden van rode kloostermoppen en grote ramen bevinden zich naast het doksaal nog een aantal fraaie overblijfselen uit de tijd van de Kruisheren. Zoals de laatgotische kalkzandstenen sedilia met zitplaatsen voor de prior en zijn

naaste medewerkers en in het baldakijn drie scènes uit het kerstverhaal. En aan beide zijden van het koor staan eiken koorbanken uit begin 16de eeuw. Op de opklapbare zittingen bevinden zich misericorden, uit hout gesneden mannenkoppen om tegen aan te leunen tijdens de lange koorgeboden die staand werden opgezegd.

In de Kanunnikenkerk zijn, vrijwel zeker door de Reformatie, veel beelden verloren gegaan. Zo ontbreken er van het doksaal zo'n vijftien beelden en zijn er vernielingen te zien van de figuren in het kerstverhaal op het baldakijn van de sedilia.

Legende van Odilia van Keulen

Odilia was een maagd die deel uitmaakte van het in de middeleeuwen populaire heiligenverhaal over Sint-Ursula en de elfduizend maagden. In de vijfde eeuw na Christus werd koningsdochter Ursula in Engeland ten huwelijk gevraagd. Zij accepteerde het aanbod op voorwaarde dat zij eerst nog drie jaar de vrijheid kreeg om rond te trekken en op bedevaart naar Rome te gaan. Dat deed zij met elfduizend andere maagden, onder wie ook Odilia. Bij hun terugreis stuitten zij in Keulen op de Hunnen, die de stad belegerd hadden. De Hunnenkoning vroeg Ursula ten huwelijk, maar zij weigerde. Alle elfduizend maagden, onder wie Ursula en Odilia werden hierop gemarteld en vermoord.

In 1287 zou Odilia driemaal zijn verschenen aan de kruisbroeder Johannes van Eppa in het klooster van Parijs. Zij zei tot hem dat God haar had opgedragen de Orde van het Heilig Kruis te beschermen. Ook zou ze hem hebben verteld waar haar relieken in Keulen begraven lagen. De opgegraven relieken werden overgebracht naar het moederklooster in Huy, het huidige België. Later zijn ze verdeeld onder meerdere Kruisherenkloosters. Sint Odilia werd de patroonheilige van de Kruissheren

De attributen van Odilia zijn een banier met daarop het typische kruis van de Kruissheren, soms ook een palm als teken dat zij martelares is of een boek.

Opdracht

Aan een beeldend kunstenaar wordt gevraagd om door een sculpturale ingreep te reageren op de bijzondere context van de Kanunnikenkerk (het koorgedeelte) en het verhaal van de patroonheilige van de Kruissheren. Het beeld beoogt een eerbetoon te zijn aan de vrij onbekende katholieke heilige Odilia: krachtige vrouw (feministe avant la lettre?); gezellin van de heilige Ursula; martelares; beschermster tegen oogziekten en patrones van de Kruissheren.

De plaatsing van het kunstwerk zal worden afgestemd op de eisen die het monument stelt.

4.5. Labyrintisch dwalen

Ter Apel lag aan de handels- en pelgrimsroute tussen Groningen en Münster en pelgrims konden voor onderdak rekenen op de gastvrijheid van de Kruissheren.

Een pelgrimstocht was in de middeleeuwen vaak een voetreis naar een heilige plaats die een bijzondere betekenis had binnen de religie. Het kon een plek zijn die verbonden was met een heilige, een openbaring of een ander religieuze gebeurtenis.

Redenen voor het maken van een pelgrimstocht waren om over een hogere waarheid, God of het leven na te denken; om het Heilige te ervaren; om een gunst, zoals genezing te gaan

vragen. Tegenwoordig zijn pelgrimstochten onverminderd populair. Zij dienen nu vaak meer spirituele (in tegenstelling tot godsdienstige) ervaringen om bijvoorbeeld inspiratie te verkrijgen, tot bezinning te komen, een poosje afstand te nemen van een hectisch dagelijks bestaan of om andere mensen te ontmoeten.

Opdracht

De nieuwe natuur die in de jaren negentig van de vorige eeuw is aangelegd bestaat door het extensieve beheer voor een groot deel uit ondoordringbaar bos, dat door wandelpaden in een aantal compartimenten is verdeeld. Het voorstel is om één van die percelen ter beschikking te stellen aan een kunstenaar.

De vraag is om een spirituele wandeling in dit perceel te ontwerpen en uit te voeren; een dwaaltocht die gelegenheid geeft tot bezinning en meditatie aan hedendaagse pelgrims en bezinningszoekers maar ook aan de 'gewone wandelaar' in de kloosteromgeving. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door bepaalde lijnen en vormen in het bos uit te sparen middels houtkap.

De ervaring van het lopen van een labyrint kan hierbij tot inspiratie en referentie dienen. Het labyrint is eeuwenoud en komt in veel culturen over de hele wereld verspreid voor. Denk bijvoorbeeld aan het beroemde labyrint in de kathedraal van Chartres. Een labyrint is een kruisingsvrij, slingerend pad dat langs een aantal wendingen naar het centrum leidt en weer terug naar buiten. Het labyrint is een metafoor voor het levenspad. Een labyrint lopen is een rituele gebeurtenis, die een reis naar binnen symboliseert. De kern wordt pas gevonden als de weg gelopen is.

Labyrinten waren en zijn tevens symbolen voor de verbinding tussen de menselijke en de goddelijke wereld. Ze bevinden zich op heilige plaatsen in de natuur en in of bij tempels, kerken en kloosters. Ook bij het Cisterciënzer klooster in Aduard bevond zich een labyrint.

4.6. Hospitaliteit/gastvrijheid

Het klooster lag aan de handels- en pelgrimsroute tussen Groningen en Münster op een zandrug in een afgelegen en dunbevolkt gebied. Aan drie zijden ingesloten door ondoordringbare moerassen was het klooster een veilige plek te midden van de wildernis vol gevaren.

De kloosterlingen zagen het als hun taak om pelgrims en reizigers, die over de zandrug trokken, van onderdak te voorzien. Daar hoorde ook een ziekenzaal bij. Hier werden eveneens zieke en bejaarde kloosterlingen en lokale inwoners verpleegd.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog deed het klooster in Ter Apel dienst als opvanglocatie. Een groot aantal Belgische vluchtelingen kwam naar Nederland, van wie 50 werden opgevangen in het leegstaande schooltje bij het klooster.

Er is verwantschap tussen deze voormalige functie van het klooster en de hedendaagse voorziening in Ter Apel waar 'vreemdelingen' terecht komen: het Asiel Zoekers Centrum (AZC). Dit AZC is als aanmeldcentrum voor veel vluchtelingen en asielzoekers het eerste onderdak in Nederland waar ze veilig zijn en verzorging krijgen. De afgelopen tijd haalde het Centrum veelvuldig het nieuws omdat de toeloop van vluchtelingen en asielzoekers groter is dan de capaciteit van de opvanglocatie (2000 bewoners).

Museum Klooster Ter Apel organiseerde de afgelopen jaren exposities rondom het thema vluchteling soms rechtstreeks met inwoners van het AZC, soms via de internationale schakelklas of met De Vrolijkheid, de landelijke stichting die kunstprojecten in AZC's entameert. In de expositie *Exodus* bijvoorbeeld werkten kunstenaars samen met vluchtelingen en tekenden streekverhalen, legendes en sprookjes op uit het land van herkomst waar zij vervolgens animaties van maakten. Vervolgens bezochten asielzoekers de resultaten in het museum.

Ook waren de resultaten van de ontwerpprijsvraag *A Home Away from Home*, een project van COA en Rijksbouwmeester, te zien. De ontwerpen droegen innovatieve oplossingen voor de huisvesting van asielzoekers aan, van modulaire units tot aan sociale strategieën.

Opdracht

Voor *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* wordt aan een kunstenaar gevraagd het begrip Hospitaliteit tot uitgangspunt te nemen voor een kunstproject. Hospitaliteit ofwel gastvrijheid was een belangrijk uitgangspunt van het kloosterleven: ieder mens die aan de deur klopt zou ontvangen moeten worden als God zelf.

Welke fundamentele vragen zijn er anno nu te stellen over Hospitaliteit? Prikkelend uitgangspunt hierbij kan zijn de opvatting van Benedictijner monnik, hoogleraar en Theoloog des Vaderlands Thomas Quartier over radicale gastvrijheid in het migratiedebat. Hij stelt: "Dat betekent: leren inzien dat je niet een claim kunt leggen op de poort – alsof je de ander een gunst zou bewijzen door hem of haar binnen te laten. De poort is niet van jou. Wanneer persoonlijke of maatschappelijke omstandigheden ertoe leiden dat er aan een deur wordt geklopt, dan is dat altijd een geschenk voor alle betrokkenen, aan beide kanten van de poort."

Vaak wordt de situatie van asielzoekers weergegeven met behulp van cijfers en abstracties, terwijl iedere vluchteling, iedere asielzoeker een mens is met een verhaal. Gedacht wordt aan een kunstproject waar het menselijke gezicht van het 'vreemdelingenvraagstuk' naar voren komt en waar zowel asielzoekers als bewoners van Ter Apel aan meewerken. Het kunstwerk is bestemd voor de kloosteromgeving, maar zou ook gedeeltelijk het AZC als locatie kunnen hebben. Ideaal is als beide locaties door het kunstwerk letterlijk of figuurlijk met elkaar verbonden worden.

4.7. Een folly voor het Wandelbos

De stad Groningen – toenmalige eigenaar van klooster en omgeving – legde eind 19de eeuw het Wandelbos aan in Engelse landschapsstijl. Het was bedoeld als verpozing voor de regenten die de bezittingen in Ter Apel kwamen inspecteren.

Door het extensieve beheer van de laatste decennia is de Engelse landschapsstijl niet meer goed te ervaren. Daarom is de reconstructie van het Wandelbos een van de projecten in het Masterplan voor de kloosterenclave Ter Apel. De inzet is het bos in oude glorie te herstellen om een duidelijk onderscheid te maken tussen dit Wandelbos enerzijds en de omliggende ecologisch beheerde bossen anderzijds. Oorspronkelijke karakteristieken van de Engelse

landschapstijl zoals zichtlijnen, stinzenbeplanting, gazons en een heldere padenstructuur worden gereconstrueerd.

Belangrijk onderdeel is het terugbrengen van (schoon) water in het Wandelbos vanuit het Ter Apelkanaal. Hiermee wordt de waterkwaliteit in bos en in de vijver aanzienlijk verbeterd. De vijver wordt weer het stralend middelpunt en door de realisatie van een nieuwe brug ontstaat er een zichtbare verbinding met de Ruiten Aa. Weloverwogen kapwerkzaamheden herstellen het zicht van de vijveromgeving op het klooster.

Opdracht

Aan een kunstenaar wordt gevraagd een folly voor het Wandelbos te ontwerpen. Een folly (Engels voor dwaasheid) is een bouwwerk dat opzettelijk nutteloos en vervreemdend is. Folly's functioneerden in de 18de en 19de eeuw in de Engelse landschapstijl als romantische toevoeging aan het park of landgoed, bijvoorbeeld als eindpunt van een zichtlijn of als verrassend verschijnsel om plotseling op te stuiten en een beleving op te roepen. Populair waren onder meer ruïnes, grotten, schijnkapellen en verblijfplaatsen voor kluzenaars. Ook geconstrueerde watervallen worden tot folly's gerekend.

Het Wandelbos had tot nu toe geen folly. Als locatie wordt gedacht aan de omgeving van de vijver, als natuurlijk middelpunt van het Wandelbos. Omdat de zichtlijn naar het klooster hersteld wordt kan de folly zowel een fysieke als spirituele relatie met het klooster aangaan. De folly verbindt zich met de plek en verleent er samen met het groen een nieuwe betekenis aan. Het wordt een blikvanger die vanuit de verte zichtbaar is en waar de bezoeker naar toe getrokken wordt. De folly hoeft niet in de tijdslijn te passen van de Engelse landschapstijl maar mag zich ook met andere tijden verbinden of bijvoorbeeld een hedendaags Fremdkörper zijn.

In onze samenleving waar alles van nut moet zijn en bij voorkeur een verdienmodel heeft kan juist een nutteloos bouwwerk gelegenheid geven voor mijmering en bezinning. Een dwaasheid die de bezoeker even uit zijn verwachtingspatroon haalt en aan het denken zet.

4.8. Drie luisterwandelingen

Het klooster en zijn omgeving hebben een eeuwenoude geschiedenis. Fysieke overblijfselen zoals het middeleeuwse klooster, het Boschhuis uit de tijd van de regenten van Groningen, de door de Kruisheren gegraven Molen Aa en de oude veenbeek Ruiten Aa getuigen hiervan. Maar welke gebeurtenissen zich hebben afgespeeld in al die eeuwen in de kloosterenclave is grotendeels onbekend. Hoe zag het leven er uit, wie woonden er, wat dacht men, wie klopten er aan de deur van het klooster, waar werd over gepraat, hoe waren de verhoudingen tot de inwoners uit het groeiende dorp Ter Apel?

Opdracht

Dit onbekende en verborgen leven vormt het uitgangspunt voor een kunstopdracht aan drie kunstenaars. Hen wordt gevraagd elk een luisterwandeling te ontwerpen die de bezoeker meeneemt naar het imaginaire. Welke gebeurtenissen hebben zich hier afgespeeld, fictief of misschien werkelijk? De luisterwandelingen maken de historische gelaagdheid van de kloosterenclave ervaarbaar.

De kunstenaars kiezen in overleg met elkaar drie verschillende invalshoeken c.q. thema's voor de wandelingen, zodat er meerdere opties zijn voor het publiek; ook de bezoeker die voor een tweede keer komt heeft zo nog wat te goed en kan kiezen. Het kan bijvoorbeeld gaan om een verhalende wandeling, een zuiver abstract-poëtische geluidservaring of meer een locatie gebonden meditatieve wandeling.

De luisterwandelingen duren maximaal een half uur en voeren door de kloosterenclave en/of het Wandelbos. Zij kunnen beluisterd worden via een App op de smartphone bij voorkeur met een koptelefoon. Ze zijn bedoeld voor de individuele bezoeker, waardoor er een bepaalde concentratie en intimiteit kan ontstaan en een andere laag in het bewustzijn van de bezoeker wordt aangeroerd.

Voor het project Klooster Ter Apel in VR waarbij de kloosterenclave van vijf eeuwen geleden is gereconstrueerd, is onder meer onderzoek gedaan naar de geluiden die er in die tijd klonken, denk aan bepaalde dieren, vogels (kraanvogels!), geluiden van diverse werkzaamheden (bierbrouwen, perkament maken), gereedschappen. Ook is een middeleeuwse hymne ontdekt en op muziek gezet: *Haec-est-praeclarum-vas*. De Kruissheren roepen hierin Maria aan om de pest te bestrijden.

De uitkomsten van dit onderzoek staan ter beschikking van de kunstenaars.

4.9. Vrije opdracht voor alumni Academie Minerva en het Frank Mohr Instituut

De negende kunstopdracht is van een andere orde dan de andere. De opdracht is bedoeld voor alumni van Academie Minerva (BA) en het Frank Mohr Instituut (MA) in Groningen, die de afgelopen zeven jaar zijn afgestudeerd. Zij worden via een *open call* geselecteerd. Belangrijke voorwaarden zijn het hebben van een actieve praktijk en dat het maken van sculpturen, objecten en/of werk in de publieke ruimte er onderdeel van uitmaakt.

Zes jonge kunstenaars werken in groepsverband (Masterclass) onder begeleiding van een master aan een kunstopdracht. Het doel is om jonge kunstenaars ervaring op te laten doen met het werken in opdracht door alle aspecten hiervan aan de orde te laten komen. Door de opdracht vrij te laten kunnen de deelnemers uit een breed spectrum aan mogelijkheden kiezen en ontdekken wat bij hen past en heeft de master nog vrije ruimte om mede richting te geven.

Voor de opdrachtgever is deze vrije opdracht een kans om het verrassende en onvoorspelbare toe te laten in het project. Verder wordt nog onderzocht welke interessante dwarsverbanden er mogelijk zijn tussen de alumni en de andere deelnemende kunstenaars aan het project *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*. Denk aan workshops, lezingen, coaching, atelierbezoeken, netwerkmogelijkheden etc.

De master is een kunstenaar die zijn sporen ruimschoots verdiend heeft, veel ervaring heeft met kunstopdrachten en bewezen coachende vaardigheden bezit. Het resultaat zijn zes definitieve ontwerpen die gepresenteerd worden in de expositieruimte in de nieuwe vleugel van Museum Klooster Ter Apel. Een definitief ontwerp toont het artistieke eindresultaat en beschrijft alle technische en financiële aspecten. Het is het laatste stadium voor uitvoering. Uit de bijdragen wordt door een vakjury, aangevuld met een bewoner van de kloosterenclave en de Adviseur Landschap en Cultuurhistorie van Staatsbosbeheer het

winnende ontwerp gekozen. Beoordelingscriteria zijn: artistieke kwaliteit, meerwaarde voor het project *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* en financiële en technische haalbaarheid. Het winnende ontwerp wordt uitgevoerd onder voorbehoud van financiering.

Het is de bedoeling om hierbij samen te werken met het Projectbureau Kunstacademie Minerva, Kunstpunt Groningen en Museum Klooster Ter Apel. De organisaties bieden ondersteuning in de selectie en begeleiding van de kunstenaars, de master en in de organisatie en uitvoering van de expositie en bijbehorende publieksactiviteiten.

Opdracht

Hoewel het een vrije opdracht betreft betekent dit niet vrijblijvendheid. Ook voor de ontwerpen van de alumni geldt dat zij situatie-specifiek zijn en dat de natuur niet zozeer een decor is voor de kunst maar een wezenlijke samenspeler. In de eerste plaats wordt gedacht aan land-art en sculptuur maar de kunstenaars bepalen zelf in welke discipline het kunstwerk wordt uitgevoerd.

Het klooster is ook voor de alumni het leidmotief; een unieke en onuitputtelijke bron. Het ontwerp verbindt zich met het klooster, hoewel dit niet letterlijk hoeft te zijn. Het versterkt de kennis, beleving en betekenis van het klooster en zijn omgeving. Het kan oude en nieuwe verhalen vertellen, verbanden leggen tussen heden en verleden, ideeën lanceren voor de toekomst, vragen stellen over religie, spirituele ervaringen oproepen, de ervaring van de kloosteromgeving versterken of een bepaalde natuurbeleving intensiveren. Daarnaast versterkt het ontwerp bestaande waarden van de kloosterenclave zoals rust, bezinning, authenticiteit, geborgenheid en gastvrijheid.

De locatie kan gekozen worden in de kloosterenclave of omringende bossen en landerijen, mits in bezit van Staatsbosbeheer.

5. Samenwerkingspartners

Het project *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* wil ook een belangrijke bijdrage leveren aan de ambitie uit de Landschapsvisie om een betere samenwerking van de bij de kloosterenclave betrokken partijen te bewerkstelligen. Per kunstopdracht worden de relevante partijen uitgenodigd om input te leveren voor de opdracht, te adviseren in de begeleidingsgroep tijdens het ontwerpproces, mee te werken in de uitvoering en/of mee te werken bij publieksactiviteiten rondom en na de oplevering van het kunstwerk.

Partijen waarmee in wisselende verbanden wordt samengewerkt:

Bewoners kloosterenclave
Museum Klooster Ter Apel
Het Boschhuis
Kloosterkerk Ter Apel
Ecodorp Ter Apel
Stichting Middeleeuws Ter Apel
Stichting Het stille goud
Cosis (voorheen Novo)
LAOS landschapsarchitecten
Staatsbosbeheer
Waterschap Hunze en Aa's
Stowa
Gemeente Westerwolde
Provincie Groningen

Er zijn gesprekken gaande over samenwerking bij onderdelen van het project met de volgende drie kunstinstellingen:

Academie Minerva/Frank Mohr Instituut, Groningen
Kunstpunt, Groningen
Stichting Kunst en Cultuur, Assen

Overleg wordt zo snel mogelijk opgestart met:

AZC Ter Apel
Stichting De Vrolijkheid

6. Publiek

Samenvatting *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*

Aanleiding voor het kunstproject *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* vormt de *Landschapsvisie omgeving Klooster Ter Apel* (2019). Deze visie ambieert de herinrichting van de omgeving van het klooster te realiseren, het gebied te revitaliseren en een betere samenhang tussen klooster en omgeving te bewerkstelligen, waarbij cultuurhistorie de basis is.

Belangrijk onderdeel van de plannen vormt *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*, een kunstproject in en rond de kloosterenclave van Ter Apel. Met als doel de ervaring van de unieke kwaliteiten van het klooster en zijn omgeving te verbreden en te verdiepen door de realisatie van negen nieuwe kunstwerken die kunst, natuur en cultuurhistorie verbinden. De kunstwerken hebben diverse invalshoeken op het klooster en zijn omgeving door alle tijden heen en worden gerealiseerd voor tenminste tien jaar. Het kunstproject vindt in nauwe samenwerking plaats met de herinrichting van het landschap door LAOS landschapsarchitecten.

Het project nodigt uit tot actieve deelname, reflectie, reactie en bezinning. De kunstwerken in het landschap gaan vergezeld van een activiteiten programma, dat bestaat uit exposities in het klooster, activiteitenprogramma's, rondleidingen door de kloosterenclave langs de kunst en een educatieprogramma dat zich op specifieke doelgroepen in Primair en Voortgezet Onderwijs richt.

Doelgroepen en Bereik

Tijdsmarkeringen in de Ruimte is bedoeld voor een breed publiek: voor de lokale bevolking uit Ter Apel, Westerwolde en de noordelijke regio. Het project wil daarnaast een unieke ervaring bieden aan (nieuwe) bezoekers uit de omgeving, uit Nederland en het buitenland zoals Emsland en Ost-Friesland.

Specifieke doelgroepen:

- Inwoners van Ter Apel, Westerwolde en de noordelijke regio;
- Scholieren en leerlingen Primair Onderwijs en Voortgezet Onderwijs in Ter Apel, Westerwolde, Provincies Groningen en Drenthe;
- Kunst- en Cultuurliefhebbers, nationaal en internationaal;
- Toeristen: natuurliefhebbers en bezinningszoekers, fietsers en wandelaars;
- Erfgoedliefhebbers en museumbezoekers.

Het Klooster trekt gemiddeld 30.000 bezoekers uit binnen- en buitenland per jaar en heeft de ambitie dit de komende jaren uit te breiden tot 40.000. Met de negen nieuwe kunstwerken in de omgeving en daaraan gerelateerde exposities in het museum en nieuw ontwikkelde publieks- en educatieve projecten is het streven dit aantal te verhogen naar 50.000 bezoekers.

Online & Offline PR

Tijdsmarkeringen in de Ruimte maakt voor de publiciteit en marketing gebruik van de communicatiekanalen van Museum Klooster Ter Apel: website, mediakanalen,

communicatiemiddelen, donateursnetwerk, adressenbestanden en vriendennetwerk, scholencontacten etc.

Daarnaast worden ook de kanalen van de samenwerkingspartners (zie 5.) indien mogelijk en opportuun aangewend.

De publiciteit en marketing worden ingezet voor het gehele project *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* en daarnaast voor de negen kunstopdrachten en kunstwerken afzonderlijk. De kunstwerken worden in fases na elkaar gerealiseerd, soms gekoppeld aan de reconstructie van het landschap. Dit biedt de kans om werkprocessen van de kunstenaars te volgen en steeds bij een oplevering aandacht te vragen voor het nieuwe kunstwerk en daarnaast voor het gehele project.

Offline

- Publicatie/informatieboekje met plattegrond en achtergrondinformatie over het project, de werken, de kunstenaars.
- Free publicity in regionale media zoals huis-aan-huis-krant, Dagblad van het Noorden, TV Noord en daarnaast kunstmedia als Metropolis M., Mister Motley en de Kunstkrant.
- Flyers en informatie bij Toeristische informatiepunten/agentschappen Westerwolde en Emsland en Ost-Friesland (Duitsland).
- Toeristisch Informatie Punt bij het klooster plus in het Museum Klooster Ter Apel: actuele informatie over projecten, kunstenaars, werken, activiteitenprogramma en bezoekersinformatie. Ook zijn er filmpjes met de kunstenaars over the making of in interactie met het publiek te zien.

Online

- Website Klooster Ter Apel geeft actuele informatie over projecten, kunstenaars, werken, activiteitenprogramma en bezoekersinformatie. Ook zijn er filmpjes met de kunstenaars over *the making of* in interactie met het publiek te zien.
- Podcast: kunstenaars vertellen over werk en werkproces.
- Persberichten naar relevante online media (Dagbladen, kunstmedia, radio en tv etc.).
- Nieuwsbrieven van Klooster Ter Apel, Toerisme Westerwolde, Marketing Groningen, Emsland en Ost-Friesland (Duitsland) etc.
- Nieuws via socials (Facebook, Twitter, Instagram, Tik Tok).
- Nieuwsbrieven en via socials van betrokken partners en kunstenaars.

Participatie en educatie

Doelgroepen: Primair en voortgezet onderwijs uit de regio, gezinnen en families, volwassenen: bewoners en bezoekers van Ter Apel

De publieksactiviteiten zijn gekoppeld aan de negen kunstwerken van *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*.

Voorbeelden:

- Lesprogramma's primair onderwijs en voortgezet onderwijs voor in de klas en ter plekke.
- Individuele programma's voor kinderen in gezins- of familieverband.

- Lezingen van deelnemende kunstenaars.
- Rondleidingen.
- Exposities in Museum Klooster Ter Apel van deelnemende kunstenaars aan *Tijdsmarkeringen in de Ruimte*.
- Expositie van de Definitieve Ontwerpen door alumni Academie Minerva/Frank Mohr.
- Openbare masterclasses in samenwerking met project Academie Minerva/Frank Mohr.

7. Organisatie

7.1. Organisatie

Het bestuur van de Stichting Herinrichting Kloosterenclave bestaat uit: Voorzitter Ben Olde Agterhuis, secretaris Seine Lok, penningmeester Henk Kwak, Johanna Moesker, Bianca Kruize, Jeanine Porringa, Hans Weishaupt en Rienhart Wolf. In het bestuur zijn de volgende kennisvelden aanwezig: geschiedenis, management, projectontwikkeling, openbaar bestuur, financiën en ondernemerschap. Daarnaast is met de gemeente Westerwolde, Staatsbosbeheer en het Waterschap Hunze en Aa's overeengekomen dat voor de voorbereiding en uitvoering van projecten de stichting gebruik kan maken van specifieke deskundigen uit die organisaties.

Het comité van aanbeveling bestaat uit: Camille Oostwegel (eigenaar Oostwegelcollection), Jaap Velema (burgemeester Westerwolde), Riks van der Wal (directeur Staatsbosbeheer Groningen) en Ruth Peetoom (voorzitter van de Nederlandse GGZ). De leden van het comité zijn zowel individueel of als comité te raadplegen voor vragen en advies over subsidiemogelijkheden en ontwikkelingskansen voor de kloosterenclave en het Museum Klooster Ter Apel.

De Stichting werkt uitsluitend met ZZP-ers en vrijwilligers en heeft geen mensen in loondienst. Het projectteam bestaat uit twee curatoren/kunstadviseurs (Ankie Boomstra en Jan Samsom), Mathijs Dijkstra, directeur/landschapsarchitect bij LAOS en een aantal medewerkers dat ondersteunend is op het gebied van productie, publiciteit, educatie en participatie.

Kunsthistoricus Ankie Boomstra realiseert meer dan 20 jaar artistiek hoogwaardige kunst opdrachten in de openbare ruimte in de rollen van curator, projectleider en adviseur. Zij vindt situatie-specifiek en integraal werken belangrijke voorwaarden voor kunst in een publieke context. Onmisbaar voor een duurzaam resultaat zijn: een scherp geformuleerde opdracht, een zorgvuldig proces voor kunstenaars en belanghebbenden plus ruime aandacht voor behoud en beheer van kunstwerken.

Zie voor het volledige profiel en resultaten: <https://www.linkedin.com/in/ankie-boomstra/>

Jan Samsom is beeldend kunstenaar met een focus op ruimte in het algemeen en de openbare ruimte in het bijzonder. Zijn werkveld strekt zich uit van situatie-gebonden sculpturale ingrepen tot integrale projecten gerelateerd aan stedenbouwkundige en landschappelijke ontwikkeling. Op zijn curriculum staat een groot aantal beeldplannen. Naast uitvoerend kunstenaar en projectontwikkelaar werkt hij als adviseur, initiator en curator voor met name overheidsinstanties.

Zie voor het volledige profiel en resultaten: <https://www.linkedin.com/in/jan-samsom-a3a199a/>

Landschapsarchitect Mathijs Dijkstra werkt sinds 1998 in de private sector en bij de overheid. Zijn werk in Noord-Nederland begon als een van de prijswinnaars van de Eo Weijersprijsvraag 'Wie is er bang voor het lege programma? een miljoen hectare welvarend Noord-Nederland'.

In 2005 richtte hij 2005 MD Landschapsarchitecten op dat inmiddels LAOS Landschapsarchitecten heet. Een team van specialisten is bezig met ontwerp, visievorming en strategie voor de ruimtelijke ontwikkeling van stad en land. Het werkveld van LAOS is zeer breed zowel wat betreft diversiteit in opgaven als schaalniveaus. De samenwerking met kunstenaars neemt een bijzonder plek in. Mathijs Dijkstra vindt dat het gesprek met de kunstenaar vaak tot een andersoortige reflectie op het landschap leidt en daarmee zijn denken verrijkt.

<https://www.laoslandschap.nl/>

Per kunstopdracht is er een begeleidingsgroep betrokken met als taken: voorbereiding opdracht, definitieve selectie kunstenaars, beoordeling schetsontwerpen tot en met de uitvoering.

Deze begeleidingsgroep met wie ook dit projectplan is voorbereid bestaat uit: Margriet van Klinken (directeur Museum Klooster Ter Apel), Jan Willem Kok (eigenaar Galerie Artphy, Onstwedde), Ben Olde Agterhuis (voorzitter Stichting Herinrichting Klooster Enclave), Bram Verhave (adviseur landschap en cultuurhistorie Staatsbosbeheer), Hans Weishaupt (gepensioneerd docent en bewoner van de kloosterenclave), Jan Samsom (curator) en Ankie Boomstra (curator).

De begeleidingsgroep opereert per opdracht in wisselende samenstelling en kan aangevuld worden met personen met speciale expertise of belanghebbenden.

7.2. Eigendom kunstwerken en beheer

Bij de realisatie van nieuwe kunstwerken is het belangrijk dat beheer en de daarmee gepaard gaande kosten integraal onderdeel uitmaken van het voorbereidingsproces. Zo kunnen de duurzaamheid en vandalismebestendigheid van de kunstwerken gestimuleerd worden en kosten bespaard. Tijdens het ontwerpproces worden onder meer materieel-technische aspecten getoetst en een onderhoudsplan gevraagd aan de kunstenaar. De kunstenaar moet rekening houden met een levensduur van tenminste tien jaar.

Voor het onderhoud van de kunstwerken moet jaarlijks apart een budget gereserveerd worden.

Het ligt in de bedoeling het eigendom en beheer van de kunstwerken na realisatie ervan, over te dragen aan de stichting Museum Klooster Ter Apel.

7.3. Codes

Governance

Stichting Herinrichting Kloosterenclave Ter Apel onderschrijft de Governance Code Cultuur en de acht bijbehorende principes. De Stichting hanteert het Bestuur-model waarbij alle taken, verantwoordelijkheden en bevoegdheden bij het bestuur liggen. Ook de toezichthoudende functie wordt door het bestuur vervuld. Veel voorwaarden scheppende taken worden in deze voorbereidende fase uitgevoerd door het onbezoldigd bestuur. In een

latere fase kunnen taken gedelegeerd worden aan het projectteam zoals hierboven geschetst.

Fair Practice

Stichting Herinrichting Kloosterenclave Ter Apel past de Fair Practice Code toe en vindt dat werkenden in de kunst- en cultuursector gelijkwaardig beloond moeten worden als werkenden in andere sectoren. Voor de honorering van de medewerkers van het projectteam wordt de Richtlijn functie- en loongebouw presentatie-instellingen voor beeldende kunst in opdracht van De Zaak Nu als uitgangspunt genomen. Voor de werkwijze en honorering van de deelnemende kunstenaars wordt gewerkt met de Landelijke Algemene Voorwaarden Kunstopdrachten van Cultuur + Ondernemen en de Percentageregeling beeldende kunst bij rijksgebouwen van de Rijksgebouwendienst.

Diversiteit & Inclusie

Tijdsmarkeringen in de Ruimte is er voor iedereen: jong, oud, zwart, wit, arm, rijk, bewoner en bezoeker van Ter Apel. Stichting Herinrichting Kloosterenclave Ter Apel onderschrijft de Code Diversiteit en Inclusie voor organisatie, kunstenaars en publiek.

Op dit moment is de organisatie wit en westers en ook de verdeling tussen mannen en vrouwen en leeftijden kan beter. Bij het samenstellen van de organisatie is gekeken naar kennis, ervaring en netwerk. Het aanbod van kwalitatief goede mensen met andere etnische achtergrond is in Noord Nederland beperkter dan in de Randstad. Toch ziet de Stichting het als een plicht om actief te werken aan een meer cultureel en sociaal diverse organisatie de komende jaren.

Voor de deelnemende kunstenaars wordt na artistieke kwaliteit bewust gelet op culturele diversiteit, verdeling naar leeftijd en geslacht.

De inzet van *Tijdsmarkeringen in de Ruimte* is om de lokale bevolking die sociaal divers is en al frequent gebruik maakt van de bossen rondom het klooster een unieke ervaring te bieden met de kunstwerken. Een van de kunstopdrachten is expliciet gericht op deelname van asielzoekers uit het AZC en de bevolking van Ter Apel. Met de educatieve projecten worden via de scholen kinderen uit alle lagen van de bevolking en met diverse culturele achtergronden bereikt.

Bijlage 1 Werkwijze en (artistieke) begeleiding bij kunstopdrachten

De aanleiding voor de kunstopdrachten vormt de *Landschapsvisie omgeving museum klooster Ter Apel* (2019). Het is de ambitie om tenminste negen kunstopdrachten te realiseren.

De werkwijze per kunstopdracht bestaat uit de volgende stappen.

1. Eerste analyse van/oriëntatie op de opgave en vergaren van informatie. Gesprekken met betrokkenen (Staatsbosbeheer, Boschhuis, Klooster, opdrachtgever, landschapsarchitect, bewoners kloosterenclave, bewoners Ter Apel etc.), locatiebezoek, bestudering planontwerp.
Aan de orde komen: wat is de vraag, waarom beeldende kunst, welk vorm van beeldende kunst (land art, sculptuur, media, geluid etc.), welke locaties komen in aanmerking, welke doelgroep etc.
2. Formuleren van de kunstopdracht. Bepalen budget.
In de opdracht komen onder meer aan de orde:
 - cultuur-historische, landschappelijke en/of sociaal-maatschappelijke content
 - de artistiek-inhoudelijke richting
 - het programma van eisen (ook beheer- en behoudszaken)
 - een eerste planning
3. Formeren kunstcommissie. Deze commissie is bedoeld om het ontwerp vanuit diverse disciplines te beoordelen en daarnaast om het draagvlak voor het ontwerp te vergroten. De kunstcommissie begeleidt het hele traject van een opdracht in dezelfde samenstelling. De kunstcommissie bestaat uit: de opdrachtgever, de projectleider de landschapsarchitect*, Staatsbosbeheer, een vertegenwoordiger van omwonenden en/of andere belanghebbenden, aangevuld met extern deskundigen zoals een landschapsarchitect en een adviseur op gebied van beeldende kunst.
* Als de landschapsarchitect bij een opdracht samen met de kunstenaar het ontwerpteam vormt kan het gewenst zijn dat een externe landschapsarchitect in de commissie plaatsneemt.
4. Voorselectie van 5 à 6 kunstenaars per opdracht door curatoren en kunstcommissie.
5. Selectie van 2 of 3 kunstenaars uit voorselectie door kunstcommissie.
6. Informatiebijeenkomst kunstopdracht voor 2 of 3 kunstenaars op locatie met (deel van de) kunstcommissie.
- 7a. Sollicitatiegesprekken met de kunstenaars door de kunstcommissie, met als uitkomst de keuze van één kunstenaar. In dit gesprek geeft de kunstenaar aan wat zijn visie is op de plannen en hoe hij zijn bijdrage aan het totaal ziet. Het voordeel van deze werkwijze is dat er beter op mentaliteit en samenwerkingsmogelijkheden geselecteerd kan worden. Dit is met name gunstig bij de meer integrale opdrachten zoals opdracht De Brink of Historische Grachtstructuur. Het schetsontwerp ontstaat hierna in samenspraak met de landschapsarchitect.

- 7b. Bij een meer autonome opdracht zoals de Heilige Odilia of de Folly worden 2 à 3 voorlopige ontwerpen van 2 à 3 kunstenaars gevraagd.
7. Schriftelijke opdrachtverstrekking voorlopig ontwerp (v.o.), middels contract/opdrachtbrief.
 8. V.o. presentatie aan de kunstcommissie, samen met de landschapsarchitect. Bij meerdere kunstenaars: keuze uit een van de 2 à 3. Deze kunstenaar krijgt de opdracht.
 9. Na goedkeuring v.o. opdracht tot definitief ontwerp (d.o.). Afsluiting kunstcontract.
 10. D.o. presentatie aan de kunstcommissie.
 11. Na goedkeuring d.o. uitvoering kunstwerk.
 12. Oplevering kunstwerk en onderhoudsplan. Schriftelijke verklaring van oplevering.

N.B. Het kan nodig zijn om tussen stap 9., 10. en/of 11. een tussenpresentatie aan (een deel van) de kunstcommissie in te lassen.

Tussendoor vinden er begeleidingsmomenten plaats met de kunstenaar en de curator. Per kunstenaar en kunstopdracht wisselt de noodzaak en de behoefte hiertoe.